ISSN : 2455-717X

व्युत्पत्ति
VYUTPATTI

(A peer reviewed Half yearly Research Journal of Humanities & Social Science)

सम्पादक

प्रो.शिवशङ्कर मिश्र

सह सम्पादक

डॉ.विजय गुप्ता

Year : 2023 Vol. 01 Month : June

Published by : **Matrisadanam**, M.I.G - 2, A.D.A Colony, Naini, Prayagraj (U.P.)

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2455-717X

व्युत्पत्ति

व्युत्पत्ति
VYUTPATTI

(A peer reviewed Half yearly Research Journal of Humanities & Social Sciences)

सम्पादक

प्रो. शिवशंकर मिश्र

सह–सम्पादक

डॉ. विजय गुप्ता

Year : 2023 Vol. 01 Month : June

Published by : **Matrisadanam**, M.I.G - 2, A.D.A Colony, Naini, Prayagraj (U.P.)

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रम.....

क्र. सं.	विषय	लेखक	पृष्ठ संख्या
1.	गुणदोषौ बुधो गृह्णन्नित्यत्र साधर्म्यधर्मविचारः	डॉ.सौरभदुबे	01
2.	शृङ्गारप्रकाशे क्लृप्तस्य एकार्थीभावसम्बन्धस्य समीक्षणम्	बद्रीविशालपाण्डेयः	05
3.	अनुपलब्धिप्रमाणविमर्शः (सिद्धान्तबिन्दुवेदान्तपरि....	जूही गर्ग	11
4.	प्रश्नशास्त्रफलविमर्शः	प्रिया शर्मा	21
5.	शैवाद्वैतदर्शनयोः ब्रह्मशिवतत्त्वयोः तुलनात्मकविवेचनम्	अनूपत्रिपाठी	26
6.	समसामयिकसन्दर्भेषु सम्राजः अशोकस्य प्राकृत.....	रूपमदासः	35
7.	तद्धितार्थविमर्शः	सन्तोषकुमारमिश्रः	48
8.	आपस्तम्बधर्मसूत्रसम्मत स्नातक..... : एक पर्यालोचन	डॉ. वालखडे भूपेन्द्र अरूण	53
9.	सरस्वतीकण्ठाभरणस्थ कारकाधिकरण का स्वरूपविमर्श	अंकुश कुमार	66
10.	श्रीबोधेन्द्रकृत 'नामामृतरसायनम्' — एक दृष्टि	अंकुर नागपाल	78
11.	आधुनिक संस्कृत वांग्मय और बाल-साहित्य	विपुल शिव सागर	89

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2455-717X
व्युत्पत्ति
वर्ष : 8, अङ्क (01) जून-2023

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्नित्यत्र साधर्म्यधर्मविचारः

- डॉ.सौरभदुबे*

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः।

वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम्॥

इति न्यायात्किञ्चिद्विचारः अत्र प्रस्तूयते। उप समीपे, मीयते परिछिद्यते अनयेति उपमा। आतश्चोपसर्गे[1] करणे अङि पङ्कजादिवद्योगरूढं[2] यद्वा उपमीयते इति उपमा। आतश्चोपसर्गे भावे अङ्प्रत्यये उपमाशब्दः अभिव्यज्यते ।

उपमाशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थः। सुन्दरसादृश्यम् उपमालङ्कारः इति कथ्यते। उपमालङ्कारस्य लक्षणं कुवलयानन्दग्रन्थे श्रीमदप्पय्यदीक्षितवर्य्यैरेवं विहितम् –

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः॥[3]

यत्र सादृश्यलक्ष्मीः द्वयोः उल्लसति सा उपमेति अन्वयः।

यत्र यस्मिन् काव्ये सादृश्यलक्ष्मीः द्वयोः उपमानोपमेययोः उद्भूतसादृश्यम् अथवा व्यङ्ग्यमर्यादां विना चमत्कृतिजनकं सादृश्यम्, यद्वा सहृदयहृदयाह्लादविषयकारि, उल्लसति प्रकाशते तत्र उपमालङ्कारः इत्यस्य अर्थः। सहृदयो नाम येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्वि-शदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवन्योग्यता ते स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः।[4]

---

* सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली - 16

1 सिद्धान्तकौमुदी 3.3.106
2 नागेश्वरी, काव्यप्रकाशः, पृ.220
3 कुवलयानन्दः, कारिका- 4
4 ध्वन्यालोकः, प्रथमपरिच्छेदः

Scanned with ACE Scanner

ISSN - 2320-740X

शारदा

UGC-CARE listed and Peer-Reviwed Journal

संरक्षकः

आचार्यः श्रीनिवास वरखेडी

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः सि. एस्. एस्. नरसिंहमूर्तिः

सम्पादकौ

डा. राघवेन्द्रभट्टः

डा. विश्वनाथहेगडे

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेनस्थापितः

राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा A++ श्रेण्या प्रत्यायितः

श्रीराजीवगान्धीपरिसरः

मेणसे, शृङ्गेरी - ५७७१३९, (कर्णाटकराज्यम्)

Scanned with ACE Scanner

शारदा

UGC-CARE listed and Peer-Reviwed Journal

ISSN - 2320-740X

संरक्षकः

आचार्यः श्रीनिवास वरखेडी

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः सि. एस्. एस्. नरसिंहमूर्तिः

सम्पादकौ

डा. राघवेन्द्रभट्टः

डा. विश्वनाथहेगडे

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संसदः अधिनियमेनस्थापितः

राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा A++ श्रेण्या प्रत्यायितः

श्रीराजीवगान्धीपरिसरः

मेणसे, शृङ्गेरी - ५७७१३९, (कर्णाटकराज्यम्)

Scanned with ACE Scanner

सम्पादकीयम्

Sl. No	Article Name	Author	Page No
1	अनुषङ्गन्यायः	प्रो. सुब्राय वि.भट्टः	01
2	शब्दशक्तिः शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते	डा. सिहेच्. एस्. एस्. नरसिंहमूर्तिः	05
3	देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वविवेचनम्	प्रो. सूर्यनारायणभट्टः	10
4	श्रीरुद्राध्याये वेदान्ततत्त्वाविर्भावः	डा. गणेश ईश्वर भट्टः	15
5	अभिनवभारत्यां शान्तरसविचारः	डा. राघवेन्द्रभट्टः	20
6	मनोवृत्तिप्रपञ्चनम्	डा. दयानन्द ए. आर्.	26
7	ध्वनितत्त्वावबोधे ध्वन्यालोकप्रभारूपायाः 'ध्वन्यालोकप्रभा'याः प्रभा	डा. सौम्यजित् सेनः	33
8	स्वप्नसृष्टिमीमांसा	डॉ. राघवेन्द्र शर्मा	43
9	चतुर्थ्यर्थनिरूपणे जगदीशगदाधरयोर्मतभेदः	डा. देवन् ई. एम्	53
10	The Krishnapadi Commentary of Bhagavata Purana and the Treasure House of Manuscripts in Kerala	Maneesha S	59
11	A Brief Overview of Ancient Indian Geometry	Vijayakumari T. Chilakwad	66
12	शिक्षायां शैक्षिकप्रविधेः आवश्यकता	डा. बी. नरेशकुमारनायकः	71
13	वर्षप्रश्नः	Dr. Eswaran E. N.	83
14	सद्यः परनिर्वृतिः - एकं विवेचनम्	Dr. Chandrakala R. Kondi	89
15	ब्रह्मसूत्रे बौद्धसन्दर्भपरिशीलनम्	Dr. Nepal Das	95
16	कर्मणां विद्यायाम् उपयोगः उत विविदिषायाम्?	डा. विश्वनाथ हेगडे	99
17	व्याकरणदर्शने कालशक्तिः	डा. प्रियव्रतमिश्रः	105
18	इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य	डा. प्रमोदभट्टः	110
19	Asyavāmīya Sukta: An Overview	Arya S Vijayan	116
20	संपन्नो व्रीहिः इत्यत्र व्रीहिपदोत्तरैकवचनार्थः गदाधरभट्टाचार्यमते	डा अजिमोन् सि एस्	125
21	राजशेखरस्य कविसमाजायवदानम्	डॉ. सौरभ दुबे	131
22	प्रथमलक्षणार्थविचारः	डा. श्रीराम ए.एस्.	140
23	दिनकरी-प्रभा-मञ्जूषामतदिशा	सुव्रत-गायेनः	147

Scanned with ACE Scanner

राजशेखरस्य कविसमाजायवदानम्

डॉ. सौरभ दुबे
सहायकाचार्यः - साहित्यविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय संस्कृत-
विश्वविद्यालयो, नवदेहली - 16

वैक्रमाब्दस्य संवत्सरस्य नवमदशमैकादशशताब्दानां कालः भारतीयसंस्कृतवाङ्मयस्य विविधशाखानां समीक्षणपरीक्षणविवेचनानां कालो बभूव। अस्यां शतकत्रय्याम् एकत्र आचार्यशंकर-कुमारिल-मण्डन-उद्योतकर-उदयनसदृशाः दार्शनिका विद्वांसोऽभुवन्। अपरत्र बौद्धविद्वत्सु धर्मकीर्तिकमलशीलप्रभृतयः, जैनविद्वत्सु पाल्यकीर्त्यादयः विद्वांसा उदभवन्। तत्रैव साहित्यशास्त्रस्य विद्वत्सु दण्डिवामनानन्दवर्धनादयः रसध्वन्यलङ्काररीतिप्रभृतिषु विषयेषु गम्भीरतम-मीमांसाभिः साहित्यभाण्डागारं वर्धयामासुः। एषु शताब्देषु साहित्यसम्बन्धिरचनानां केन्द्रद्वयी आसीत्- काश्मीरः कान्यकुब्जश्च काश्मीरः श्रव्यकाव्यप्रणयनार्थं प्रसिद्धः कान्यकुब्जश्च दृश्यकाव्यरचनार्थं विश्रुत आसीत्। राजशेखरः कान्यकुब्जाधिपतेः महेन्द्रपालस्य तदुत्तरं महीपालस्य चोपाध्यायपदवीमलञ्चकार। उक्तमपि-

बालकविः कविराजो निर्भयराजस्य तथोपाध्यायः।[1]
इत्यस्य परम्परया आत्मा माहात्म्यमारूढः।।
किमपरमपरैः परोपकारव्यसननिधेर्गणितैर्गुणैरमुष्य।[2]
रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः सकलकलानिलयः स यस्य शिष्यः।।

मम्मटाभिनवगुप्तक्षेमेन्द्रादीनामाचार्याणामुद्धृतत्वात् राजशेखरः महाराष्ट्रचूडामणेः अकाल जलदस्य चतुर्थःप्रपौत्रः दुर्दुकस्य च पुत्र आसीत्। माता च शीलवती अतःराजशेखरस्य समयः दशमशताब्दस्य मध्यभागः (930-977) मन्यते। यथोक्तम्- 'तदा मुष्पायणयमहाराष्ट्रचूडामणेरकालजलदस्य चतुर्थो दौर्दुकिः शीलवतीसूनुरुपाध्यायश्रीराजशेखर इत्यपर्याप्तं बहुमानेन'[3]।

कृतीनां विषये राजशेखरस्य पञ्च रचनाः प्राप्तासन्ति तथाहि- कर्पूरमञ्जरी (सट्टकम्) विद्धशालभंजिका (नाटिका) बालरामायणं (नाटकम्) बालभारतं काव्यमीमांसा चेति-

बभूव वल्मीकभवःकविः पुरा
ततःप्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।

---

1 कर्पूरमंजरी 1-8

2 विद्धशालभंजिका, अंक-1

3 बालरामायण, प्रस्तावना-1

Scanned with ACE Scanner

ISSN 2454-1230

नवदशोऽङ्कः, XIXth Issue

जनवरी - जून , 2024

January - June, 2024

शिक्षाप्रियदर्शिनी

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता

बहुभाषी-षाण्मासिक-शोधपत्रिका

SHIKSHA PRIYADARSHINI

(An International Peer-Reviewed Multi-Lingual)
Half-Yearly Research Journal)

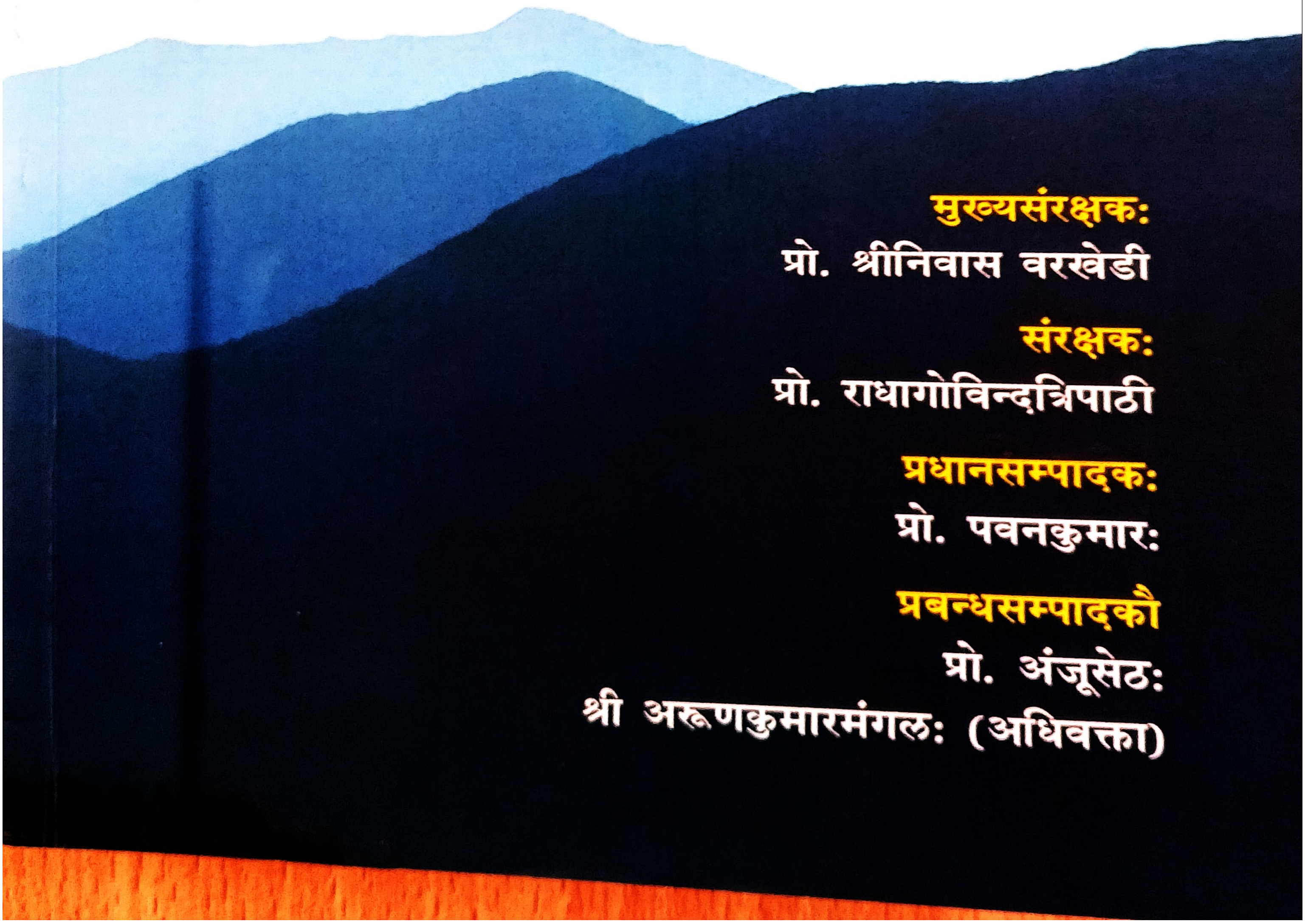

मुख्यसंरक्षकः
प्रो. श्रीनिवास वरखेडी

संरक्षकः
प्रो. राधागोविन्दत्रिपाठी

प्रधानसम्पादकः
प्रो. पवनकुमारः

प्रबन्धसम्पादकौ
प्रो. अंजूसेठः
श्री अरूणकुमारमंगलः (अधिवक्ता)

Scanned with ACE Scanner

नवदशोऽङ्कः जनवरी-जून, 2024 ISSN No: 2454-1230

शिक्षाप्रियदर्शिनी

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता बहुभाषी-षाण्मासिक-शोधपत्रिका

SHIKSHA- PRIYADARSHINI

(An International Peer-Reviewed Multi-Lingual Half-Yearly Research Journal)

मुख्यसंरक्षकः
प्रो. श्रीनिवास वरखेडी

संरक्षकः
प्रो. राधागोविन्दत्रिपाठी

प्रधानसम्पादकः
प्रो. पवनकुमारः

सम्पादकौ
डॉ. नितिनकुमारजैनः
डॉ. आरती शर्मा

प्रबन्धसम्पादकौ
प्रो. अञ्जूसेठः
श्री अरुणकुमामंगलः (अधिवक्ता)

प्रकाशकः

संस्कृतसंस्कृतिविकाससंस्थानम्

बाडी, धौलपुरम्, राजस्थानम् – 328021

सम्पादकमण्डलम्

प्रो. बलरामसिंह, निदेशकः, इन्स्टिट्यूट ऑफ एडवांस्ड साइंसिस, यूएमएएसएस ,डार्टमाऊथ,यू.एस.ए

प्रो. मिलेना ब्रातोवा, वाइस डीन, फैकल्टी ऑफ क्लासिकल एन्ड मॉर्डन फिलोलॉजी, सोफिया बुल्गारिया

डॉ. मुरलीधरपण्डा, निदेशकः, इन्टरनेशनलसंस्कृत अकेडमी, साउथ अफ्रीका

डॉ. अपर्णाधीरखण्डेलवालः, School of Indic Studies, Institute of Advanced Sciences, Dartmouth, MA, USA

संस्कृतभाषा-सम्पादकमण्डलम्

डॉ. इक्कुर्ति वेड्कटेश्वर्लु, सहायकाचार्यः, शिक्षासंकायः, श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. बि. कामाक्षम्मा, सहायकाचार्या, साहित्यविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. एल. सविता आर्या, सहायकाचार्या, व्याकरणविभागः, कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभंगा

डा. ए. चारुकेशः, सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः तिरुपति (आ.प्र.)

डा. सौरभदुबे, सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

हिन्दीभाषा-सम्पादकमण्डलम्

डॉ. अजयकुमारः, सहायकाचार्यः श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. कैलाशचन्द्र मीणा, सहायकाचार्यः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. भारतीकौशलः, सहायकाचार्या, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. रमा आर्यः, सहायक-प्राध्यापिका, श्रीपीताम्बरपीठसंस्कृतमहाविद्यालयः, दतिया, मध्यप्रदेशः

आङ्ग्लभाषासम्पादकमण्डलम्

डॉ. कामना विमल, सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः, दौलतराममहाविद्यालयः, दिल्लीविश्वविद्यालयाधीनस्थः, नवदेहली

डॉ. छगनलाल शर्मा, सहायकाचार्यः, राजाबलवन्तसिंह महाविद्यालयः, आगरा,(उ.प्र)

डॉ. जितेन्द्रकुमारः, सहायकाचार्यः, श्रीलालबहादुरशास्त्रविभागराट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. ए. वैष्णवी, सहायकाचार्या, शिक्षाविभागः राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः तिरुपति (आ.प्र.)

प्रकाशनसमितिसदस्याः

अध्यक्षः	प्रो. राधागोविन्दत्रिपाठी
प्रकाशनसमितेः उपाध्यक्षः	प्रो. अञ्जूसेठः
प्रकाशनसमितेः सचिवः	श्री अरुणकुमारमङ्गलः (अधिवक्ता)
प्रकाशनसमितेः सहसचिवे	डा. कामनाविमलः, डॉ. रमा आर्या
कोषाध्यक्षः	श्रीदिनेशकुमारवर्मा

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

सम्पादकीय
प्रबन्ध सम्पादकीय
शुभकामनासन्देश:
शिक्षाप्रियदर्शिनी के गत अंक- 18 की समीक्षा

1. तिङर्थनिरूपणम् .... डॉ. सुधाकरमिश्र: 1
2. व्याकरणशास्त्रस्य संक्षिप्तेतिहास: .... डॉ. शिवदत्त आर्य: 7
3. शिक्षाक्षेत्रे ऐतिहासिकानुसन्धानोपागम: .... डॉ. आरती शर्मा 20
4. दार्शनिकानुसन्धानोपागम: .... डॉ. सुनीलकुमारशर्मा 26
5. दर्शनान्तरेषु पदार्थतत्त्वनिर्वचनम् .... डॉ. जगत् ज्योतिपात्र: 31
6. उपमास्वरूपविमर्श: .... डॉ. सौरभदुबे 37
7. मानवजीवने आत्मानुशासनाय संस्कृतस्य उपादेयता .... डॉ. प्रज्ञा 44
8. अप्पयदीक्षितस्य व्याकरणवैभवम् .... मनोजकुमारगुप्ता 48
9. महाभाष्यप्रदीपव्याख्यातृपरिचय: .... शङ्खशुभ्रगच्छित: 55
10. बृहत्संहितायां निरूपितो भूकम्पविचार: .... दिवाकरशर्मा 66
11. मनुस्मृतौ वर्णिता: दण्डस्य प्रकारा: .... ध्वनिका सूद 71
12. व्यक्तित्वपक्षेषु रुचे: महत्त्वम् उपयोगश्च .... ज्योतिनाथ: 79
13. पूर्वकारिकोक्तरीत्या अग्निमुखविधि: एकम्– परिशीलनम् .... श्री विष्णुदास देशपाण्डे 85
14. सिद्धान्तज्यौतिषे अक्षक्षेत्राणां महत्त्वम् .... गिरीशभट्ट: बि. 96
15. अधिगम व्यवहार सम्बद्ध उपकरण निर्माण एवं अध्ययन .... डॉ. नितिन कुमार जैन एवं दुर्गेश त्रिपाठी 105
16. विश्व में वैदिक ज्ञान 'योग' का नवप्रवर्तनीय उपयोग .... डॉ. विकास शर्मा 112
17. आधिदैविक एवं आधिभौतिक दु:खों के याज्ञिक उपचार .... ड़ॉ. वेणुधर दाश 122
18. महाभारत में पर्यावरण चेतना .... नकुल कुमार साहु 127
19. स्वास्थ रहने के लिए प्राणायाम की प्रासंगिकता (योगशास्त्र के अनुसार अभ्यास) .... दिवाकर शर्मा 132
20. भारतीय संस्कृति में यज्ञ का महत्त्व .... कणिका 140
21. भारतीय ज्ञान परम्परा का वैविध्य .... डा. वीणा मिश्रा 144
22. Efficacy of multiple intelligence-based instruction models for school teaching .... Prof. K. Ravishankar Menon, Dr Suneel Kumar Sharma & Sanjay Bhardwaj 151
23. Importance of Mitāhār in Yoga Philosophy .... Prof. Subash Ch. Dash & Sagar Mantry 158

Scanned with ACE Scanner

शिक्षाप्रियदर्शिनी
(अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता
बहुभाषीयशोधपत्रिका)
नवदशोऽङ्कः, जनवरी-जून, 2024
ISSN: 2454-1230

उपमास्वरूपविमर्शः

डॉ. सौरभदुबे
सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

अस्मिन् शोधपत्रे उपमालङ्कारविचारो विधीयते। तत्र उपमोपजीव्यशास्त्राणां वेदनिरुक्तव्याकरणन्यायसूत्रबादरायण-सूत्राणामनु- रोधात् उपमापथम् उत्तरोत्तरं कथमाविर्भूतमिति तदनन्तरं काव्यशास्त्रान्तर्गतनाट्यशास्त्रकाव्यालङ्कारकाव्या-लङ्कारसूत्रवृत्तिकाव्यादर्शरुद्रटकुन्तकभोजराजादिग्रन्थसाहित्यदर्पणकुवलयानन्दरसगङ्गाधरचन्द्रालोकादिग्रन्थधिया उपमा-स्वरूपं कथमासीदिति पुनश्च उपमाकारणसामग्री का, उपमायाः प्रथमन्यासविच्छितिः, उपमोदयविचारः, उपमामूलकसूत्राणि, उपमानोपमेयविचारः, सम्बन्धविचारः, सादृश्यसाधर्म्यपदार्थविचारः, कार्यकारणादिकयोः साधारणधर्मनिराकृतिः, साधारणधर्म-व्यञ्जकत्वविचारः उपमा-उपमालङ्कृत्योर्भेदविचारः, उपमाबोधकविचारः, इत्यादिविषयाः प्रामुख्येण अनुसंहिताः। विशिष्य मम्मटभट्टरीत्या उपमा विचारिता।

उपमायाः प्रथमन्यासविच्छितिः

अर्थालङ्कारेषु प्राथम्येन उपमैव निरूपिता। यद्यपि सादृश्यमूला अलङ्काराः- उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरण-रूपकससन्देहतुल्ययोगिता भ्रान्तिमदपह्नुत्युत्प्रेक्षादृष्टान्तनिदर्शनासमासोक्तिसहोक्ति- व्यतिरेकातिशयोक्तिप्रतिवस्तूपमादीपका-द्यलङ्काराः सन्ति। तथापि तत्र मूलभूततया सौकामार्यातिशयेन चालङ्कारिकैरुपमा समाम्नाता। उपमा नाम उत्कृष्टेन सह अनुत्कृष्टस्य तुलनेति। यद्वोत्कृष्टेन गुणवद्वस्तुना सह अनुत्कृष्टगुणवद्वस्तुनस्तुलना उपमा। यथा- सागर सा गम्भीर हृदय हो गिरि सा ऊचा जिसका मन। क्रमेण सागरगिर्युपमाने, हृदयमनस्युपमेये, गम्भीर-ऊचेति साधारणधर्मः सेति उपमाज्ञापकशब्दः। एवमेव हिन्दीकवितालोकगीतगलज्जलिकाचलच्चित्रगीतप्रभृतिषूपमा श्रुतिगोचरा दृष्टिगोचरा भवत्येव पाठकानाम्।

सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यतीति न्यायात् उपमालङ्कृतेरप्युपजीव्यं वेदादिशास्त्रं भवति ततश्शास्त्रादिदृशोपमोद्भवो विचार्यते-

उपमोदयविचारः

1. वेदे- उषस्सूक्ते जायेव पत्य उशती सुवासा[1] इत्यनेन उपमाप्रयोगः प्राप्यते। तत्र उषाः एकनवसुन्दरीयुवतित्वेन सूर्यश्च तदनुधावनकर्तृत्वेनोपात्तौ। यथा कोपि नायकः कान्तानुसरणन्तदाकृष्टतया विधत्ते तथैव उषसमनुगच्छति भास्वान्।
2. शुक्लयजुर्वेदीयाष्टाध्याय्याम् यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारव्विशिखा इव[2] इत्यादिनापि उपमा द्रष्टुं शक्या।

[1] ऋग्वेदः-1.124

[2] शुक्लयजुर्वेद-रुद्राष्टाध्यायी-2.19

Scanned with ACE Scanner